

VLADIMÍR KRIVÝ

SLOVENSKO NA CESTE — KAM ?

Slovakia on the way — where ?

Abstract: The author deals with the question of where to look for reasons of the diversity of political development in Slovakia compared with the Czech Republic. He surveys if the main reason of this diversity is more likely the different character of the political élites, or different cultural heritage. He identifies the main political powers which nowadays decide about the direction of future development in Slovak society.

Niekedy po šesťdesiatomôsmom stretla sa skupinka československých študentov so študentskými aktivistami zo Západu. Na tomto stretnutí vraj každá zo zastúpených strán rozprávala, ako je to u nich horšie a ako je to na tej druhej strane lepšie. Myslím si, že táto možnosť na našom stretnutí prinajmenšom z jednej strany nehrozí.

Ivo Možný povedal, že si občas naladí vysielanie slovenskej Slobodnej Európy, aby si vypočul slovenské katastrofy. Honza Keller — pre zmenu — keď na bratislavskom Sociologickom ústave počúval naše rozprávanie, z času na čas kývol hlavou a povedal „U nás je to stejné“. Pro jeho vysvetľovaní sme ale mali silný pocit, že to predsa len „není stejné“.

Sú dôvody znepokojenia viacerých slovenských sociológov (a nie iba ich) dostatočné? Von Neurath, nemecký minister zahraničia niekedy v roku 1934 žoviálne poklepkal gdanského predsedu senátu Rauschninga znepokojeného vtedajším vývojom po pleci auspokojil ho: „Nechajme to, o päť rokov si na to už nik nespomenie!“ Vývoj ukázal, že takéto uspokojovanie, poťažne sebauspokojovanie je neraz nebezpečné. To nám ale, samozrejme, nedáva paušálnu opačnú záruku, že znepokojenie je vždy dostatočne podložené. Dôvody treba posudzovať v každom jednotlivom prípade.

S.M.Lipset hovorí o spätných vlnách. Ako prichádza vlna demokratizácie vo svete, tak potom prichádzajú spätné vlny posilňovania autoritarizmu. Hovorí o rizikách — vyberám dve základné. Prvé je založené v poňatí majoritnej demokracie — a redukcia problémov rozhodovania iba na princíp majority u nás

v súčasnosti prekvitá. To druhé riziko pochádza z kultúrnych vzorcov — a tie môžu byť založené v náboženskej inklinácii ai.

Robert Putnam nám zasa vkladá chrobáka do hlavy zisteniami svojho komparatívneho výzkumu regiónov v Taliansku. Dochádza k záveru, že reforéma regionálnych samospráv neznamená všeliek: jedným regiónom pomohla zbaviť sa silnej ruky Ríma a iné regióny sa dostali do ťažkostí. Mimochodom, aj na Slovensku dochádza po roku 1989 k „roztváraníu nožnic“ v socio-ekonomickom vývoji regiónov. Putnam skúmal v Taliansku, aké sú súvislosti a príčiny regionálnych úspechov a nezdarov. Vidí ich predovšetkým v rozdielnej kultúre, rozdielnej úrovni sociálneho kapitálu. Severné regióny Talianska sú charakteristické občianskou kultúrou, občianskou rovnosťou a vzorcami širšej sociálnej dôvery. Oproti tomu južné regióny sú charakteristické klientelizmom, patronáciou a kultúrou nedôvery. Je to „second best“ riešenie. Na juhu i na severe sú naštartované také spätnoväzobné kruhy, ktoré posilňujú existujúce vzorce. Putnam hovorí o hlbokých koreňoch občianskej spoločnosti v severných regiónoch, ktoré siahajú do ranného stredoveku. Hovorí, že keď sleduje úroveň „civics“ sto rokov dozadu, môže s takmer istotou predvídať dnešnú úspešnosť či neúspešnosť jednotlivých regiónov.

* * *

Dohovorená téma nášho stretnutia znela „Slovenská a česká spoločnosť na ceste k hodnotám západnej kultúry, civilizácie“. Moja téma po úprave znie: „Slovensko na ceste — kam?“.

Lubomír Lipták, skvelý slovenský historik, keď hovorí o niekdajšom Uhorsku, vraví, že Uhorsko koncom minulého storočia malo to hlavné, čo potrebovalo k modernizácii, malo vôľu modernizovať sa. A naše zistenia o správaní slovenskej spoločnosti po roku 1989 zasa vedú k záveru, že Slovensko nemalo dostatočnú vôľu k modernizácii, vôľu k nejakej hlbšej systémovej zmene. Oproti tomu česká spoločnosť takúto vôľu mala v nadprahovej miere. Práve vôľa častokrát nasmeruje spoločenstvo istým zakladným smerom.

Do roku 1989 sme vstupovali so sociologickým presvedčením, že to najpotrebnejšie je predovšetkým otázkou zmien v pravidlách hry. Dnes by som to nepopieral, ale žiada sa mi dodať k tomu ešte čosi dôležité. Citelne väčšiu váhu než vtedy by som prisúdil sociokultúrnym momentom. Zavádzané pravidlá hry majú rôznu úspešnosť podľa toho, do akého kultúrneho prostredia vchádzajú. Vedú tiež k tomu — a to je špecifické pre spoločnosť, ktorá si zvolila pravidlá slobodných volieb — že prostredie, ktorému sa takéto nové pravidlá hry nepozdávajú, slobodne ich podľa vlastných inklinácií odmietne či pozmení. Nájdu si k tomu elítu, ktorá bude postupovať v súlade s ich inklináciami, alebo im to aspoň slúbi. So Soňou Szomolányi sa občas priateľsky hádame, čo v období po roku 1989 väčšmi vplýva na beh udalostí: elity, alebo kultúra populácie? Soňa sa viac zaoberá elitami, takže vyzdvihuje tie. Ja sa zaoberám skôr širšou kultúrou spoločenstva a tak už asi tušíte, čo zdôrazňujem. Väčšinou klasicky dospějeme k nejakému kompromisu: to, čo sa udialo na Slovensku po roku 1989 a

najmä po voľbách 1992, je záležitosť predovšetkým správania elít. Tie elity (ich selekciu, vlastnosti a správanie) však nemožno chápať inak, ako na pozadí širšej politickej kultúry.

V poslednej súvislosti obzvlášť zdôrazňujeme význam „sociálnej definície situácie“. V období od roku 1990 sa dominantná slovenská a dominantná česká definícia situácie od seba vzdaľovali. Vysvetlenie tejto skutočnosti spočíva z veľkej časti v minulosti.

Vieme, že už v osemdesiatych rokoch bola na Slovensku menšia nespokojenosť ako v Čechách a táto na Slovensku sa aj menej zvyšovala do roku 1989. Represie a tlaky normalizačného obdobia na Slovensku neboli malé, boli však citeľne slabšie než v Čechách, kde veľkú časť politickej verejnosti postavili vnútorne proti socializmu. Miernejší postup na Slovensku spolupôsobil, že režim tu nemal silnejšiu opozíciu. Charakteristické potom bolo, že významnou menšinou v Čechách v osemdesiatych rokoch boli disidenti, na Slovensku však ostrovy pozitívnej deviácie. To však boli významné odlišné veci.

Wojtek Lamentowicz hovorí, že pre pád komunistických režimov bol rozhodujúci ten moment, keď k menšine „freedom seekers“ sa pripojili väčšinová „security seekers“. Je viacero signálov, že na Slovensku tých „security seekers“ bola ešte väčšia väčšina, než vo viacerých okolitých krajinách. Wojtek Lamentowicz potom uvažuje, čo sa vlastne zrodilo z neskoršieho sklamaní „security seekers“, z ich nenaplnených očakávaní.

Odlišné české a slovenské prejavy po roku 1989 vystúpili už pred v uvedením ekonomickej reformy. Rozlišujem dve základné vysvetlenia týchto odlišností. S prvým prichádza Jadwiga Šanderová: nie div, že reakcie slovenskej a českej populácie sa odlišovali, keďže na Slovensku a v Čechách sa vlastne odohrávali pod tými istými názvami rôzne veci (empirické podoby podnikania, sociálnych dôsledkov reformy apod., s ktorými sa stretávali v oboch spoločnostiach, sa nemálo od seba líšili). Nechcel by som toto vysvetlenie podceňovať, ale myslím si, že tým hlavným bolo odlišné „vstupné“ slovenské nastavenie, to, ktoré sme si douvedeného obdobia priniesli z našej dávnejšej, ale aj veľmi nedávnej histórie.

M. Illner robil porovnávací výskum lokálnych politických elít v Čechách a na Slovensku. Tie, ako vieme, majú podstatne bližšie k „parametrom“ radového obyvateľstva ako ústredné elity. Ukázalo sa, že slovenské a české lokálne politické elity sa líšia dokonca aj v tých prípadoch, kedy majú porovnateľnú politickú orientáciu. Slovenské boli charakterizované väčšou štátne-paternalistickou orientáciou, väčším egalitarizmom, sociálnym konzervativizmom a viac tým, že charakterizovali svoje prostredie ako klientelistické.

Začiatkom roku 1992 sme zistili (výskum CSA), že orientácie jednej tretiny slovenskej populácie a dvoch tretín českej populácie by sa dali charakterizovať ako transformačne nádejné. Na Slovensku bola vôľa pre transformáciu pomerne nízka. Necelá polovica dospelaj populácie zastáva v 90. rokoch názor, že hospodárstvo v druhej polovici 80. rokov tu vôbec vyžadovalo hlbšie zmeny. Pritom

skupina nositeľov takéhoto názoru sa navyše v čase znižuje (zo 49% v roku 1992 sa do roku 1994 zmenšila na 41%) !

* * *

Snažím sa pamätať na otázku, ktorú sme si položili: je to pohyb smerom k západným hodnotám? Aké je napr. chápanie demokracie? Z komparatívneho výskumu Focusu a Stemu (december 1994) sa ukázalo, že dominantné slovenské chápanie demokracie (42%) je také, že demokracia má byť záruka, že budú uspokojené základné ekonomické potreby ľudí. V Českej republike to nebolo tých 42%, ale len 24% a toto poňatie bolo čo do rozšírenosti až na treťom mieste.

Mohli by sme hovoriť o nemalej tolerancii na Slovensku k nezákonnostiam. Dnes existuje na Slovensku približne štvrtina dospelaj populácie, ktorá pritakáva na výrok, že politik, ktorý chce ľuďom dobre, má právo občas aj porušiť zákon. Opätovne tu nachádzame istý trend: pred dvomi-tromi rokmi takýchto ľudí nebolo málo, ale bolo ich menej, ako je dnešná štvrtina.

Je tu, alebo tu nie je základný pohyb k racionálnejšej kultúre? Zreteľne vystupuje fenomén kognitívne-emocionálnej dezorientácie. K životu patrí určitá inkonzistencia, v niektorých prípadoch to už však nie je obyčajná inkonzistencia, dosahuje to väčšiu silu, razanciu a dochádza ku kognitívne-emocionálnej dezorientácii a niekedy ku kognitívnym haváriám. Takto kognitívne dezorientovaných je menšina, ale je to menšina značne veľká. Samotný fenomén by bolo možné ilustrovať na mnohých príkladoch. Aspoň jeden príklad! Existuje približne štvrtina ľudí na Slovensku, ktorí deklarujú, že uprednostňujú ekonomiku slobodného trhu. Polovica spomedzi týchto prvoplánových stúpcov „free market“ sa prihovára za to, aby štát chytil do ruky ceny a reguloval ich.

V tejto súvislosti treba pripomenúť ešte jeden moment. Autori Abramson a Inglehart hovoria o dvoch hodnotových trendoch západnej spoločnosti. Tým prvým je trend k postmaterialistickým hodnotám a tým druhým zasa trend k zvyšovaniu úrovne kognitívnej mobilizácie. Autori uvádzajú, že poslednému trendu napomáha éra zvyšovania vzdelanosti. Nami spomínaná kognitívne-emocionálna dezorientácia neladí s uvedeným západným trendom kognitívnej mobilizácie.

Slovenská spoločnosť v menšej miere než česká považuje za úctyhodnú hodnotu možnosť súkromne podnikat'. A pre porovnanie slúži dynamika počtu súkromných podnikateľov. Slovenská dynamika (z 2.000 v roku 1989 na 298.000 v roku 1993) je pozoruhodná, ale je nižšia v porovnaní s českou (zo 7.000 na 1 169.000). Táto dynamika sa, pravda, neodvíja iba od uznávaných hodnôt, ale aj od veľmi konkrétnych pravidiel hry a podmienok pre podnikanie.

* * *

Lubomír Lipták pripomína, že Slovensko ako jedna z mála európskych spoločností „vyskúšalo“ v tomto storočí všetky rozhodujúce režimy: sociálno-

demokratický, respektive liberálno-demokratický režim ČSR, fašistoidný i komunistický. Pritom vo všetkých týchto režimoch Slovensko — minimálne v tom prvoplánovom zmysle slova — získavalo. V povojnovom období boli tieto zisky najvýraznejšie. Že tento rozvoj išiel zväčša na úkor celých skupín „vnútorných nepriateľov“, je nepochybné práve tak, ako že rozvoj nešiel vždy z vnútorných zdrojov. Vzostup v rôznych režimoch zrejme svedčí na jednej strane o vitalite, na strane druhej to mohlo posilňovať hodnotovú rozmazanosť, historický oportunizmus, chápanie pomerov ako čohosi čiste vonkajšieho.

Rurálna nedávna minulosť Slovenska je nepochybná. V roku 1930 takmer dve tretiny populácie boli spojené s primárnym sektorom (v Čechách a na Morave 29%). Ešte v roku 1950 žilo 56% populácie v obciach do 2.000 obyvateľov a v roku 1960 ani nie tretina žila v mestách. To, čo nasledovalo, bola oneskorená a šoková modernizácia, ktorá bola vnútorne nevyvážená, skôr pod vonkajším tlakom, než organickým rastom a bola sovietskeho typu.(J.Musil)

Sociokultúrna modernizácia zaostávala za modernizáciou socio-štruktúrnou. Nepriniesla dostatočnú individualizáciu a racionalizmus v politickej kultúre. (Szomolányi) Existuje čosi, čo by sme mohli nazvať klasickou historickou postupnosťou rozvoja práv: od občianskych a politických k sociálnym. Modernizácia na Slovensku v socialistickom období — ktorá priniesla civilizačný vzostup z mnohých hľadísk — bola sprevádzaná rozvojom sciálnych práv fakticky bez práv politických a občianskych. Toto fixovanie je historicky nebezpečné: široká zažitá skúsenosť, že možno sa mať lepšie a byť neslobodný.

Pôvodne, po druhej svetovej vojne, slovenská spoločnosť netúžila po socializme. Neskôr ju však nemalo oslovil svojím štátnym paternalizmom, kolektivismom, uzavretosťou, egalitarizmom, redistributívnosťou, autoritarizmom a anti-intelektualizmom.

Výskum slovenských genetikov (Ferák — Kroupová) viedol k zisteniam, že vlastne do konca druhej svetovej vojny bola slovenská dedina uzavretá v genetickom slova zmysle: dominovala endogamia. Netýka sa to juhozápadu, slovenských nížinných dedín. A nám z rôznych výskumov a regionálnych zisťovaní vychádza, že najvyvinutejšou či najmodernejšou časťou Slovenska je jeho juhozápadná časť, Bratislava a okolie — prípadne ešte ďalšie veľké mestá.

Problém historického vedomia... Zorka Bútorová s Táňou Rosovou vo svojom dávnejšom výskume zisťovali, že slovenské historické vedomie je menej kritické ako české — ľudia prakticky neidentifikovali negatívne historické postavy. Chcel by som nadto upozorniť na ďalšiu okolnosť. Pri zisťovaní posudzovania jednotlivých historických období po roku 1918 nenašla sa majoritná časť populácie, ktorá by povedala „áno, k tomuto obdobiu sa pozitívne hlásime“. Znamená to, že neexistuje „referenčné obdobie“, s ktorým (a jeho hodnotami) by sa väčšina populácie konsenzuálne identifikovala.

Na Slovensku zápasia dve kultúrne a politické tendencie a určujúca z nich (politicky reprezentovaná najmä HZDS), obzvlášť od volieb 1994, je podporovaná početnou menšinou najmä zo sociálneho spodu a z rurálneho prostredia. Popri hlbokom etnickom, slovensko-maďarskom štiepení slovenskej spoločnosti štiepi sa táto spoločnosť i jej politická scéna prinajmenšom v dvoch nasledovných významoch.

Jedným z nich je štiepenie urbánno-rurálne. Strany súčasnej vládnej koalície sú najúspešnejšie v prostredí menších obcí a v prostredí menej vzdelanom. Pre HZDS to platilo vo voľbách 1992 a neskôr, vo voľbách 1994, sa to ešte väčšmi zvýraznilo. Pre Združenie robotníkov Slovenska (ktoré v roku 1992 neexistovalo) uvedená inklinácia platí taktiež. Pre SNS to platí ako trend: táto strana bola ešte v roku 1992 skôr mestskou stranou a s nemálo prívržencami, ktorí sa mohli preukázať potvrdeniami o vyššom vzdelaní. Do roku 1994 sa elektorátne posunula v uvedenom smere menších obcí a nižšieho vzdelania. Oproti tomu tri slovenské opozičné subjekty inklinujú k prostrediu skôr mestskému a vzdelanejšiemu. Platí to pre ľavicovú koalíciu Spoločná voľba, ktorej jadrom je Strana demokratickej ľavice. Pre Demokratickú úniu, ktorá v roku 1992 ešte neexistovala a je najmestskejšou stranou na Slovensku. A konečne pre KDĽ, ktoré ešte vo voľbách 1992 bolo úspešnejšie v prostredí menších obcí a nižšieho vzdelania, odvtedy sa elektorátne posunulo a zaznamenalo značný vzostup najmä v mestách a vo vzdelanom prostredí. Medzi zoskupením vládnej koalície a zoskupením nemaďarských strán parlamentnej opozície dochádza k protismernému vyhraňovaniu pozdĺž línie urbánno-rurálnej. Toto je druhá línia, ktorú považujeme za hlboké a významné štiepenie slovenskej spoločnosti.

Dalej, moc sa presunula k stranám s kryštalizujúcim elektorátom autoritárskym a štátne-paternalistickým. K vláde sa dostali strany, ktorých prívrženci sú preukazne a výrazne jednak štátne-paternalistickejšie orientovaní, ako aj autoritárskejší. Menej znepokojivé by tieto štiepenia boli, keby základné demokratické inštitúcie boli skonsolidované. Na Slovensku sa však ešte stále odohráva zápas o pravidlá hry.

Po voľbách 1994 dochádza ku kryštalizácii klientelistického režimu. Odmeňovanie politických súvercov je spojené so širokými útokmi či tlakmi proti samosprávnosti: vo vede, na úrovni obcí, v tzv. treťom sektore, v školstve, v odboroch... Popri značnom riziku nástupu autoritárskeho režimu (v podmienkach prudko zhoršených vzťahov so Západom) je v tom obsiahnutá aj menej nápadná šanca reaktívneho posilnenia napádaných demokratických potenciálov.

Prítomný je pocit občianskej bezradnosti: v decembri 1994 (výskum Focusu) priznáva 75% respondentov, že by sa nevedeli brániť, keby parlament či vláda prijali rozhodnutie, ktoré by ohrozilo ich záujmy. V ČR obdobne. Na Slovensku k tomu pristupuje nižšia praktizovaná i uvažovaná politická aktivita (napr. petíciu niekedy podpísalo v Čechách 54%, na Slovensku 40% vzorky). Slovenská väčšina (61%) navyše priznáva, že nerozumie tomu, čo sa v politike deje. A tak nečudo, že kombináciu završuje paušálne odsudzovanie politiky a politikov.

Hoci sú tedy ľudia na Slovensku kritickejší voči ponovembrovému vývoju, vysoko frustrovaní, menej pravdepodobne proti tomu niečo podniknú...(Focus)

Záver

1. Nazdávam sa, že priebeh udalostí a smerovanie slovenskej a českej spoločnosti po roku 1989 poukazuje na rozhodujúci význam sociokultúrnych činiteľov v týchto prípadoch, a to aj oproti významu okamžitých socioštruktúrnych momentov.

2. Potvrďuje sa výnimočný význam koreňov politickej kultúry, širšie potom historických tradícií, a to vrátane predkomunistických vrstiev histórie. Pred niekoľkými rokmi sme uvažovali najmä o tých stopách, ktoré na Slovensku zanechalo obdobie predchádzajúcich štyroch desaťročí, dnes toto pôsobenie síce nevidíme ako epizodické, zreteľne však vidíme silný vplyv aj hlbších, predkomunistických vrstiev.

3. Stupeň modernity spoločnosti je pravdepodobne dôležitejší ako predtranzičné štádium. To je záver Soni Szomolányi, krotý urobila z porovnávania Poľska, Maďarska, Českej republiky a Slovenska.

4. Jedným zo znakov dobrej sociológie je schopnosť identifikovať aspoň niektoré z nezamýšľaných dôsledkov spoločenských zásahov. Neustále opakované upozorňovanie na fenomén nezamýšľaných dôsledkov však vedie k nezamýšľanému vedľajšiemu efektu: k nepozornosti voči obyčajnej vôli, ktorou čosi dosiahnuť chceme.

5. Otázka path-dependency... Je to iba iný, anglosaský výraz pre historický prístup, alebo to znamená špecificky determináciu začiatkom, prvým okamžikom? Je to snáď tak, že keď sa veci rodia, je v nich všetko ďalšie viac menej zakódované? Ak by sme sa rozhodli položiť takýto rozhodujúci dôraz na samotný začiatok, kde by sme mali ten hľadať v našom prípade? 1993? 1989? 1939? Nazdávam sa, že najďalej dozadu — pokiaľ neberieme do úvahy úvahy kuriózne — siaha Laco Kováč. Ten hľadá stopy slovenskej biedy vo vzniku národnej ideológie a v parametroch štúrovskej partie: analyzuje jej prístup k svetu, ich kognitívne a hodnotové vybavenie, skúma, čo oni vložili do začiatku národného pohybu.

6. Môžeme v prípade Slovenska hovoriť o nejakých konkrétnych výhodách zaostávania? Azda analogickú otázku — aj keď v inom komparatívnom rámci — možno položiť i pre českú spoločnosť. Zatiaľ sme so Soňou Szomolányi došli k tomu, že takéto konkrétne komparatívne výhody zaostávania nájsť nevieme. To samozrejme nevylučuje, že tie možnosti existujú a my sme na ne dosiaľ neprišli.

7. Pýtam sa trochu provokatívne voči sebe samému i voči Soni Szomolányi, čo vlastne znamená zhustenosť transformačných procesov? Takúto väčšiu zhustenosť na Slovensku totiž Soňa Szomolányi konštatuje explicitne a ja uznávam.

Čo to znamená sociologicky? Nie je to vlastne iný výraz pre „velké skoky“? V tomto zmysle som sa pýtal aj nášho hostiteľa, pána Tesaříka, či uprednostňuje rýchle alebo pomalé procesy pri zrení vína.

Mikulčice, október 1995 Bratislava, december 1995